

անդամներով մշակութային անհին հողատիրոջ տնտեսության մեջ: Նման համայնականներից էին նաև «վարձկանները», որոնք պիտի նույն աշխատանքները կատարեին վարձով:

Դաստակերտներում և ագարակներում աշխատող հիմնական արտադրողները ամրացվում էին հողին առանձին երգերով և գուցե բնորոշվել են «երգումարդ» բառով: Սրանք կաղմում էին ամբողջ գյուղեր՝ դաստակերտներին ու ագարակներին կից, և իրենց սոցիալական ու տնտեսական վիճակով համապատասխանում էին պարթևական իրանի «անշահհրեկներին»-անաշխարհիչներին:

2. ՆՐԿՐԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

Հելլենիստական ժամանակաշրջանում երկրագործությունն արդեն անցել էր զարգացման երկար ուղի և ուներ բարդ ու բաղմալան աշխատանքային պրոցեսների մշակված սիստեմ:

Ստրկատիրական Հայաստանի գյուղատնտեսության մեջ գերիշխող էր վարելահողային երկրագործությունը, բայց Հայաստանի ծայրամասային շրջաններում, մասնավոր ջեղային տերիտորիաների վրա, ուր գեոևս պահպանվում էին նախնադարյան-համայնական հարաբերությունների բազմաթիվ մնացուկներ, շարունակում էր տիրել մինչև վարելահողային՝ մարկեղային երկրագործությունը, իսկ այնտեղ, որտեղ խիտ անտառներ էին, կիրառվում էր անտառոտ շրջաններին հատուկ անտառահատման սիստեմը և խոպանային սիստեմը:

Նրկագործության անտառաճառման սիստեմը: Հայաստանում այս սիստեմը կարող էր գոյություն ունենալ միայն հյուսիսային և հարավային ծայրամասային շրջաններում, որոնք այն ժամանակ առանձնապես հարուստ էին անտառային մասսիվներով: Մարդը վարի համար հողը մաքրում էր անտառից, իսկ հյուծումից հետո հողը թողնում էին անմշակ, որպեսզի նորից անտառ աճի: Սակայն ծառերը կտրելու ժամանակ գյուղացին անտառում թողնում էր վայրի վիճակում գոյություն ունեցող պտղատու ծառերը: Բարձրաբերձ լեռներում հողագործությունը հնարավոր էր այնպիսի պարզունակ վարելահողային գործիքով, ինչպիսին էր «երկմատնի փայտատը», որ պահպանվում էր Սասունում դեռևս X դարում²⁷: Ավելի պրիմիտիվ գործիքներ էին «թորխը» (մարկեղ) և «բարհը» (բահ), որոնք գոյություն ունեին մինչև վերջերս և գործ էին ածվում բանջարանոցներում, պարտեզներում ու այգիներում: Մարկեղ-թորխը հնագույն շրջանում հանդիսանում էր հողի մշակման ունիվերսալ գործիք: Այն տեղերում, որտեղ գերիշխող էին բրածո և անտառային հողերը, հույժուսի հարուստ պարունակությամբ, հնարավոր էր հողը մշակել պրիմիտիվ փայտե գործիքներով, ինչպիսին էր «կեռը»:

²⁷ См. С. Т. Еремян, Происхождение некоторых орудий пахенного земледелия в древней Армении (տե՛ս «Նյութեր Հայաստանի գյուղատնտեսության և գյուղացիության պատմության», հատ. 1, Երևան, 1964, էջ 16—17):

Այդպիսի պրիմիտիվ գործիքներով, և այն էլ ձեռքով, ստիպված էին լինում երեսանց վարել և ցանել հիմնականում այնպիսի անպահանջկոտ բույս, ինչպիսին կորեկն է, զգոր ոմանք ի տով ժամանակի հաց անուանեն»²⁸։

Թովմա Արծրունու մոտ պահպանված սասունցիների ներքին կյանքի մասին տեղեկության մեջ ասված է. «Եվ զնոյն ոռոգեալ ոտիւք ի միջոցս պրակացն, կամ երկմատնի փայտատովք սերմանեալ»²⁹։ Այս հատվածից իմանում ենք, որ սասունցիների կորեկի ցանքերը գտնվում էին անտառի եզրին և պուրակների միջև, որը վկայում է անտառահատման մասին, երբ անտառային մասսիվում հողի մի մասը մաքրվում է ծառերից ցանքի համար։ Այդպիսի մաքրված հողակտորը սասունցիները վարում էին երկժանի քլունգի՝ «փայտատ երմատնի»-ի օգնությամբ և դրա օգնությամբ էլ ջրում էին ոտքերով, ինչպես ասում է պատմաբանը, որը պետք է հասկանալ այսպես՝ հողը երկժանի քլունգով-մարկեղով փորելիս միաժամանակ առաջացնում էին ակոսներ, որոնց միջով հոսում էր ոռոգման համար բաց թողնվող ջուրը։ Անշուշտ, սրանից շատ տարբեր չի եղել հողի մշակումը նաև մ. թ. առաջին դարերում։

«Երկմատնի փայտատի» հետագա էվոլյուցիան հասցրեց «երկժանի մարկեղին», այսինքն՝ «երկժանի արորին», որը հայտնի էր նաև Ռուսիայում։ Հետագայում երկժանի արորը հանգեցրեց միաժանի արորի, որի նախնական ձևը բրիչի (քլունգի) նմանությամբ ուներ։ Վարի այդպիսի պարզունակ գործիքը վրաստանում գոյություն ուներ մինչև վերջերս լեռնային որոշ վայրերում։ Սա ունի միայն քլունգաձև փայտե ձող, վրան փոքրիկ խոփիկ հագցված։ Այդ գործիքը քաշում են մի զույգ եղներ. դա արորի հնագույն ձևն է³⁰։ Այն օգտագործվելիս է եղել նաև Հին Հայաստանում։

Ինչպես Սասունում, այնպես էլ Հին Հայաստանի մյուս անտառոտ շրջաններում անտառահատական երկրագործությունը շատ վաղ փոխարինված պիտի լինի անտառի խոպանային սիստեմով, երբ հողը ավելի կարճ ժամկետներում (10—15 տարի) «հանգստանում» էր, ծածկվելով նոր անտառով։ Անտառից մաքրված հողակտորը կարող էր «աշխատել» 3—4 տարի³¹։

Մինչ հեղափոխության շրջանում լեռնային Ղարաբաղի հյուսիսային շրջաններում արորը բնականից ծոված ծառի ճյուղ էր, որի ծայրը հայերն անվանում էին «կեռ»³², և որի վրա հագցվում էր երկաթե խոփիկ, իսկ վերին ճյուղը կոթի՝ «մաճի», դեր էր կատարում։ Հետագայում, «կեռ» տերմինը տարածվեց նաև սովորական արորի վրա։ Ակադեմիկոս Ի. Ա. Զավախիշվիլին, քննելով այս տվյալները, գալիս է այն եզրակացության, որ «կեռը» թե՛ իր կիրառումով և թե՛ կառուցվածքով համապատասխանում է վրացական

²⁸ Տե՛ս Թովմա Արծրունի, Պատմութիւն տանն Արծրունեաց, դպրութիւն երկրորդ, գ. 1, ՍՊԲ, 1887, էջ 121։

²⁹ Նույն տեղում։

³⁰ Տե՛ս ոգ. ՋաջաՆ Մեջ Ու Ո, საქართველოს ეკონომიური ისტორია, ტომი I, თბილისი, 1930, էջ 196—197։

³¹ Տե՛ս С. Т. Еремян, Происхождение некоторых орудий пашенного земледелия в древней Арменнии, էջ 23։

³² Տե՛ս ոգ. ՋաջաՆ Մեջ Ու Ո. საქართველოს ეკონომიური ისტორია, ტომი I, էջ 241։

«կավ»-ին: Ըստ Ստրաբոնի, աղվանական արորը երկաթե խոփիկ շուներ և կաղմված էր ամբողջական փայտից՝ նման հեպիոդյան *ἡπειρὸν αὐτοῦ*-ին³³, Դա առավել պարզունակ գութան էր. այն ուներ միայն բռնակ և երկար շորսու, որի վրա լուծ էր ամրացվում զույգ եզների համար: Ի. Ա. Զավախիշ-վիլին դրան համապատասխան գործիքներ է համարում վրացական «կավի»-ն և նրան մոտ կանգնած «օքոքա»-ն ու «աշաշա»-ն³⁴:

Երկագործության հարուստիքն սխեմավր: Հայաստանի կենտրոնական նահանգներում՝ «Միջնաշխարհում», ամենուրեք հացահատիկի մշակության տարածումից հետո գերիշխող ձև է դառնում երկրագործության հարուստիքն սխեմավր: Վերջինիս էությունն այն է, որ մշակվող հողը մի քանի տարվա ընթացքում պարբերաբար թողնվում է առանց վարելու՝ բերրիությունը վերականգնելու համար: Որոշ դեպքերում «հանգստացող» արտում ցանում էին՝ որևէ միամյա խոտ, օրինակ՝ առվույտ, որը հավաքում էին որպես անասնակեր:

Այս սխեմայի գերիշխանության պայմաններում անհրաժեշտ է ունենալ այնոդ հողը («կորդ») հերկող վարի գործիք՝ արոր և գութան: Ընտանի կենդանիների ընտելացման հեռավոր ժամանակաշրջանից սկսած, երբ քաշող ուժ է դառնում եզը, վար ու ցանքի մեջ սովորական է դառնում աշխատավոր գյուղացին՝ «մաճկալը», որը արորի կամ գութանի մաճը կարող էր այնպես վարել, որ հնարավոր լինի կորդ հողում որքան կարելի է խոր ակոս փորել: Այս պայմաններում «փայտատ երկմատին», որով կարող էին նաև կանայք վարել³⁵, իր զարգացման ընթացքում ստանում է երկժանի, ապա միաժանի արորի ձև՝ «Արար» («արոր», արոր) բառը հայերենում շատ հնուց է գալիս և կապ ունի հունարեն *ἄρουρα* բառի հետ, որ հելլենիստական ժամանակաշրջանում արորով վարող օրավար հողի միավոր է նշանակում և համապատասխանում է հայերեն «հող երդոյ»-ին³⁶: Ուշ շրջանում է հանդես գալիս «գութան» բառը³⁷, որ կապվում է երկաթե արորի հետ:

Հայկական «արար»-ը (և վրացական «օքոքա»-ն) փայտե արորի վրա հագցված երկաթե խոփով, նոր դարաշրջան է բացում Հայաստանի տնտեսական կյանքի դարգացման պատմության մեջ:

Երկրագործական պաշտամունքը: Թե որքան մեծ դեր է խաղում ժողովրդի կյանքում երկրագործությունը, այդ երևում է հայոց լեզվի հնուց եկող բառապաշարից և մասնավորապես պաշտամունքից: Նախաքրիստոնեական Հայաստանում խիստ զարգացած էր երկրագործական պաշտամունքը, որ ստացել էր սինկրետիկ քնույթ և միաձուլվել էր հելլենական, ապա հելլենիստական աշխարհի պանթեոնին: Ժողովուրդն առանձնապես պաշտում էր Արա Գեղեցիկին՝ բերրիության և բնության զարթոնքի աստծուն, որը միաձուլվում է Տիր, ապա Միհր աստծու պաշտամունքների հետ: Ժողովուրդը, հատկապես Վասպուրականում, մինչև վերջերս ուներ «Տիր դնել» արտահայտությունը, որ նշանակում

33 Տե՛ս Strabo, XI, 4—3:

34 Տե՛ս ոց. Ջ Վ Յ Ն Ո Մ Յ Ո Ւ Ո, խթարտեղալու ցլոնոմիդի ունոնոն, Ել 177—179, 203:

35 Այս երևույթի վերաբերում է վրացերեն «գութնի դեղա» բառը, որ բառացի նշանակում է «գութանի մայր» և գործ է ածվում «մաճկալի» իմաստով:

36 Տե՛ս Agathangelus, Herausgegeben von Paul de Lagarde, էլ 76:

37 Տե՛ս Հր. Անտոյան, Հայերեն արամեական բառարան, հատ. Բ, Երևան, 1944:

է ցորենի հատիկը ցանել գետնում: Տիր աստծու անունից է առաջ եկել հացահատիկի մի տեսակը, որ կոչվում է «տիր» կամ «դիր»³⁸: Արա Գեղեցիկ—Տիր—Միհրից հետո ժողովուրդն առանձնապես պաշտում էր «Ոսկեմայր» Անահիտին՝ բնության արտադրող ուժերի աստվածուհուն: Նա նույնացված էր Արտեմիսի, ապա Դեմետրե աստվածուհու հետ: Այս տեսակետից պատահական չէ այն, որ Վաղարշապատի (այժմ՝ Էջմիածին) քաղաքամերձ հողերի I—II դարերի շերտերի պեղումների ժամանակ գտնվել է գեմմա, որի վրա պատկերված է Դեմետրե աստվածուհին, հասկը ձեռքին³⁹: Հավանաբար, գոյություն է ունեցել նաև խաղողի վազի պաշտամունք. այդ են վկայում նրա մնացուկները քրիստոնեական տոնակատարություններում և հնուց եկող քանդակներում:



Երկաթի խոփ. Արմավիր

Հյուսիսային Կովկասում գտնված հայոց Բակուր Գ Արշակունի թագավորի (161—163) հայտնի գավաթի վրա պատկերված են Սիլենի նման զգեստավորված դերասան, ինքը՝ Դիոնիսոսը և դիոնիսիաների հետ կապված ատրիբուտները, որ պետք է կապ ունենա մեզ հետաքրքրող հարցի հետ⁴⁰:

³⁸ ՏՃ՝ Վ. Бдолян, Земледельческая культура в Армении (автореферат докторской диссертации), Тбилиси, 1968, էջ 78:

³⁹ ՏՃ՝ Ա. Քալանթար, Հին Վաղարշապատի պեղումները, Երևան, 1935, էջ 58, նկ. 16 (էջ 61):

⁴⁰ ՏՃ՝ Б. Лунин, Археологические находки 1935—1936 гг. в окрестностях станиц Тульской и Даховской, близ Майкопа, ВДИ, 1939, № 3 (8), էջ 220—223: